

Василь Марочко (Київ)

**ВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ – ГЕНОЦИДОМ:
ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ ПОЛІТИЧНОГО САМОУТВЕРДЖЕННЯ ТА
МОРАЛЬНОГО ЗЦІЛЕННЯ НАЦІЇ**

Для української політичної діаспори, починаючи з 30-х років ХХ ст., голодомор в українському селі був злочином, проти якого вона боролася, звертаючись до Ліги націй, парламентів європейських країн, міжнародних громадських організацій. Термін «геноцид» з'являється в «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», ухваленій Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р., тобто саме тоді він набув юридичного статусу¹. Ідею покарання за злочин геноциду висунув у 1933 р. адвокат із Польщі Рафаель Лемкін, запровадивши тлумачення «варварство» до дій осіб, які з ненависті до людей нищили їхні культурно-духовні цінності, відтак пропонував арештовувати їх та судити. Саме Лемкін, на переконання відомого американського ученого Дж. Мейса, «лобіював через Організацію Об'єднаних Націй два документи: Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН 1:96 у 1946 році та Конвенцію Організації Об'єднаних Націй із питань покарання і запобігання злочину геноциду в 1948 р.»². Резолюція, яка була ухвалена 11 грудня 1946 р.³, наголошувала, що геноцид є злочином, і, таким чином, започаткувала не лише термін, а, насамперед, норму міжнародного права. Конвенцію обговорювали представники усіх націй, у тому числі Україна та СРСР, які були членами ООН, але їхні представники замовчували тоді факт голоду – геноциду. Не говорили про нього й інші країни, які ще у 1934 р. мовчазно прийняли СРСР до Ліги націй. Політика перемогла мораль, але не подолала історичну пам'ять українського народу. Вона жила, не згасала. Батьки передавали її дітям, розповідаючи про суцільний мор в українських селах, штучно спричинений сталінським режимом.

Термін «геноцид», котрий після Конвенції 1948 р. став юридичною нормою, набув поширення в історичній та публіцистичній літературі, яка виходила переважно в США та Канаді. Вона налічує декілька тисяч назв⁴. Дослідники використовували, крім визначення «геноцид», його різні тлумачення: «український холокост», «етноцид», «голодомор», намагаючись показати глибину і розмах трагедії в Україні 1932–1933 рр., яка нагадувала злочин нацистів проти євреїв, циган та інших народів. Фізичне винищення будь-якої національної, етнічної, релігійної чи расової групи, на переконання Р.Лемкіна⁵, означало культурно-духовне спустошення людства.

Для української зарубіжної громади голодомор 1932–1933 рр. давно був визнаний історичним фактом геноциду в Україні, але набув найширшого розголосу після діяльності комісії Конгресу США, яку очолював Дж. Мейс – американський дослідник українського націонал-комунізму 20–30-х років,

інтелігентна і дуже чуйна людина, професіонал своєї справи. Він тісно співпрацював з громадськими організаціями української діаспори, а також з відомим ученим Р.Конквестом. У 1986 р. побачила світ книга Конквеста про український голодомор⁶, яка згодом була перекладена російською та українською мовами⁷. У 1990 р. вийшли матеріали Міжнародної комісії з розслідування причин та наслідків голоду в Україні 1932–1933 рр.⁸, які сколихнули українське суспільство. Членами Комісії були відомі західноєвропейські правники, висновки яких не викликали заперечень, позаяк вони були справжніми «спецами», а також не представниками української політичної громади. Термін «геноцид», як його тлумачила Конвенція, вперше було застосовано для юридичної кваліфікації українського голодомору. Зустрічаючись з Р.Конквестом у Стенфордському університеті у квітні 2006 р., я пересвідчився, що він не відмовився від визначення українського голодомору геноцидом.

В Україні про голодомор почали публічно говорити з другої половини 80-х рр. Так, у 1986 р. поет Іван Драч вперше вжив слово «голодомор» на з'їзді письменників України, а 18 лютого 1988 р. Олекса Мусієнко оприлюднив його на сторінках «Літературної України». 25 грудня 1987 р. перший секретар ЦК КПУ В.Щербицький, тобто на чергову річницю радянської влади в Україні, визнав факт голоду 1933 р. У березневого числі «Українського історичного журналу» за 1988 р. з'явилася стаття С.Кульчицького, яка започаткувала вивчення голодомору українськими істориками. Письменники, особливо В.Маняк, почали збирати свідчення очевидців голоду. Історики занурилися в архівні документи. Паралельний пошук висвітлював колосальну трагедію, яка сталася в українських селах впродовж 1932–1933 рр., освоєння якої відбувалося на емоційно-публіцистичному та науково-історичному рівнях. Упродовж другої половини 1989 р. разом з Є.Шаталіною мені вдалося опублікувати на сторінках «Українського історичного журналу» перші архівні документи, які засвідчували факт штучного голоду та його трагічних наслідків. Частина документів потрапила до видання свідчень «33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал», яку вдало упорядкували Л.Коваленко-Маняк та В.Маняк. Зазначу, що В.Маняк одним з перших визнав «геноцид проти українського селянства», розглядаючи голод «як каральну акцію або акцію умиротворення, простіше – засіб упокорення народу»⁹. 26 січня 1990 р. Компартія України визнала голод злочином сталінського режиму, ухваливши відповідну постанову, а також погодилася опублікувати збірник унікальних документів та матеріалів, упорядкованих Р.Пирогом¹⁰. У вересні 1990 р. відбулася перша міжнародна конференція з питань голодомору, учасників якої приймала столиця України – м. Київ. Вона спонукала істориків до активного вивчення причин та наслідків голоду 1932–1933 рр. в Україні.

В арсеналі публіцистів та істориків перебувало декілька визначень («голодомор», «геноцид», «народовбивство»), але вони не мали відповідного політико-правового визнання. Ми сподівалися, що після проголошення 24 серпня 1991 р. державної незалежності України, питання визнання голодомору

геноцидом – справа найближчого часу. Сподівання виявилися марними. Комуністична партія, яку за причетність до ГКЧП «тимчасово заборонили», перелаштувала власні редути і перейшла до рішучого наступу. Вона, захищаючи ідеологічну «цнотливість», забула про постанову 26 січня 1990 р., відтак почала використовувати тлумачення «так званий голодомор». Слово «так званий» виявилось живучим, ним користуються не лише комуністи в Україні, а також деякі російські високопосадовці.

27 червня 1992 р. в Україні була заснована Асоціація дослідників голоду 1932–1933 рр. Коли я виступав на її установчому з'їзді, у мене не було жодного сумніву в тому, що голодомор – це новітня форма геноциду, зброя масового фізичного винищення українського селянства, свідомо і цілеспрямована акція тоталітарного більшовицького режиму. Активісти нашої Асоціації (О.Веселова, Н.Суходольська, Н.Вітровчак, П.Оробченко), які стояли біля її організаційних витоків, а також Л.Коваленко-Маняк (голова Ради Асоціації), Л.Лук'яненко, котрий підтримав Асоціацію у скрутний для неї період становлення та діяльності, погодившись на керівництво, крім пошуку спогадів та архівних документів не дали згаснути нашим сподіванням на державне визнання голодомору геноцидом. Нас всіляко підтримували українці з діаспори – М.Коць, М.Мищенко, В.Косик, Р.Сербин. Почали виходити збірники документів та спогадів, виходити матеріали наукових конференцій, спрямованих на визнання голодомору геноцидом. Ми не втрачали надії, хоча було боляче усвідомлювати той факт, що уряд та особливо парламент незалежної України «саботували» належну політико-правову оцінку голоду 1932–1933 рр. в Україні.

Визнання факту голоду на державному рівні відбулося в Указі Президента України «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні», підписаного 19 лютого 1993 р. Леонідом Кравчуком. Указом передбачалося проведення Днів Скорботи і Пам'яті в Україні, які припадали на вересень місяць¹¹. Оргкомітет з вшанування жертв голодомору очолював М.Жулинський. Тоді на Михайлівській площі м. Києва було встановлено пам'ятний знак «Жертвам Голодомору 1932–1933 років» (автори – художник В.Перевальський та архітектор М.Кислий). Знак став символом українського голодомору, візитною карткою розтерзаної нації. Деякі «градоначальники» намагалися заховати пам'ятник в парку неподалік від зруйнованого більшовиками Михайлівського собору, але активісти Асоціації, особливо Д.Каленик, в родині якого від голоду померло 12 братів і сестер, повернули гранітну споруду до стін православної святині.

Чергову «п'ятирічку» роковин голодомору в Україні засвідчила постанова Кабінету міністрів України від 26 жовтня 1998 р. за № 1696, яку видав прем'єр-міністр В.Пустовойтенко. Основні заходи відбувалися протягом листопада. Їх організацією займався віце-прем'єр-міністр В.Смолій. Заходами, які офіційно були затверджені Кабміном, передбачалося покладання траурних вінків до пам'ятних знаків жертвам голодомору, проведення виставки архівних документів

та друкованих видань, панахиди у церквах¹². Указом Президента України Л.Кучми від 26 листопада 1998 р. за № 1310 «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» було запроваджено конкретний день – четверту суботу листопада. Вона поступово набувала меморіального статусу, а біля Михайлівського собору покладали квіти офіційні делегації. Про геноцид в урядових постановах та президентських указах не згадувалося. Якщо у 1993 р. йшлося виключно про голод 1932–1933 рр., то у 1998 р. з'явилася дивна множина – «голодоморів», а до жертв потрапили і політично репресовані, серед яких було чимало й організаторів голодомору – геноциду. 20 березня 2002 р. Президент України видав Указ «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні», тобто 1932–1933 рр. Він дублював попередні укази та заходи, хоча місцевим органам влади рекомендували «посилити увагу до повсякденних потреб громадян, які пережили голодомор, поліпшення їх медичного, соціально-побутового обслуговування, сприяти у веденні присадибного господарства, вишукати можливості для надання матеріальної допомоги таким особам»¹³. Лише 24 листопада 2002 р., звертаючись до українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодомору та політичних репресій, Л.Кучма визнав голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу, закликав міжнародне співтовариство підтримати Україну. 6 грудня 2002 р. він видав розпорядження за № 393 «Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні», доручивши українському уряду розпочати проектування та спорудження Меморіального комплексу жертвам голоду 1932–1933 рр. в Україні. Запроваджувалася церемонія покладання квітів до Пам'ятного знака жертвам голодомору главами іноземних держав. Необхідно зазначити, що ініціаторами та фундаторами перелічених заходів була українська інтелігенція – письменники, історики, які вимагали визнання голодомору геноцидом. За кордоном, особливо в США, активно діяла українська громада, звертаючись неодноразово до ООН. Невипадково 58-ма сесія (вересень – грудень 2003 р.) Генеральної Асамблеї ООН ухвалила спільну заяву 36-ти держав про визнання голодомору національною трагедією українського народу. Співавтором її була також і Російська Федерація, тому заяви деяких російських політиків про «так званий голодомор» виглядають дивними.

Верховна Рада України, яка до 2002 р. пасивно споглядала за подіями навколо визнання голодомору геноцидом, поступово почала виявляти політичну волю. Так, 28 листопада 2002 р. вона ухвалила постанову № 258-IV «Про 70-ті роковини голодомору в Україні», якою засудила політику геноциду, що її проводив тоталітарний режим проти громадян України, передбачивши парламентські слухання у наступному році. Вона задекларувала необхідність визнання голодомору геноцидом українського народу, але закликала це зробити міжнародне співтовариство, тобто Генеральну Асамблею ООН. 12 лютого 2003 р. відбулися парламентські слухання під керівництвом голови Верховної Ради України В.Литвина. Доповідь виголосив віце-прем'єр-міністр Д.Табачник, зазначивши, що визнання

голоду геноцидом має принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні, слугуватиме доказом незворотності демократичного вибору, фактором відновлення історичної справедливості, морального зцілення кількох поколінь від страшного шоку, заподіяного масовими репресіями. Верховна Рада України, за винятком фракції КПУ, яка тоді була багаточисельною, ухвалила «Рекомендації парламентських слухань» постановою від 6 березня 2003 р. за № 607-IV, що визнали голодомор геноцидом. 14 травня 2003 р. відбулося спеціальне засідання Верховної Ради України з вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр., на якому було ухвалено «Звернення до українського народу» з констатацією факту геноциду у 1932–1933 рр. Постанови парламенту України засвідчили його готовність розглянути проблему, задекларувавши факт визнання голодомору геноцидом, але вони не мали сили закону, тобто належної правової сили. Політико-правовий марафон тривав. Завершити його випало на долю Президента України В.Ющенка.

11 липня 2005 р. Президент України видав Указ «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні», доручивши уряду створити Інститут національної пам'яті, а також внести до Верховної Ради України законопроект щодо політико-правової оцінки голодомору. Черговим указом від 4 листопада 2005 р. В.Ющенко вимагав прискорення підготовки та подання законопроекту про визнання голодомору геноцидом. Така позиція глави держави була виявлена вперше за 15 років незалежності України. Указом Президента України від 22 листопада 2005 р. за № 1644 «Про відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» запроваджено ритуал приспущення Державного Прапора України на всій території держави та Загальнонаціональної хвилини мовчання. На схилах Дніпра було закладено «Калиновий Гай», на місці якого має бути споруджений Меморіальний комплекс пам'яті жертв голодомору. У вересні 2006 р. завершився конкурс проектів майбутнього Меморіалу. Залишалось лише одне питання: визнання голоду 1932–1933 рр. геноцидом.

Указ Президента України від 12 жовтня 2006 р. «Про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» засвідчив принциповість та послідовність позиції глави держави щодо визнання голодомору геноцидом. На Михайлівській площі у присутності дипломатів іноземних держав, голів облдержадміністрацій України, представників широкої громадськості Президент України вимагав, а не просив народних депутатів розглянути та ухвалити президентський законопроект стосовно голодомору 1932–1933 рр. «Ті, хто сьогодні заперечує Голодомор, – зазначив Президент України 25 листопада 2006 р., – глибоко і переконливо ненавидять Україну. Ненавидять нас, наш дух, наше майбутнє. Вони заперечують не історію. Вони заперечують українську державність». Таке звернення є першим за всю історію нашої молоді держави, керівництво якої раніше обмежувалося формальними заходами та політичними деклараціями.

28 листопада 2006 р. виявилось доленосним та історичним днем в історії українського народу: Верховна Рада України ухвалила президентський законопроект про визнання голодомору геноцидом з доповненнями, запропонованими О.Морозом. «За» проголосували 233 народних депутати з 435 присутніх на засіданні парламенту: від Партії регіонів – 2, від Блоку Юлії Тимошенко – 118, від «Нашої України» – 79, від Соціалістичної партії України – 30, від позафракційних – 4, від КПУ – «0». Комуністам бракувало не голосів, а мужності, політичної волі, здатності до спокути і співчуття. У 2003 р. вони демонстративно залишали зал, а цього разу намагалися заперечувати факт голодомору, додаючи слово «так званий», використовуючи демагогічну риторику і вдаючись до фальсифікації історичних подій та фактів. Закон про визнання голодомору геноцидом забороняє заперечувати цей історичний, а від 28 листопада 2006 р. і юридичний факт. «Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом українського народу», – зазначається в першій статті закону, відтак набуває юридичної чинності. Історичну справедливість відновлено, а пам'ять про жертви українського голодомору збережено.

Необхідно відзначити конструктивну і відповідальну позицію спікера українського парламенту О.Мороза. Його пропозиції про висловлення співчуття іншим народам, які постраждали від голодомору, є цілком слушними і актуальними. Голод 1932–1933 рр. був також на території РСФРР (Північний Кавказ, Кубань, Поволжя, Південний Урал), відтак Державна Дума Російської Федерації має дати належну політико-правову оцінку трагедії, яка спіткала її народи. Дискусії, які спалахували на засіданні парламенту, засвідчили його духовно-ментальну неоднорідність, доказом є 202 «мертвих голоси», не поданих за увічнення пам'яті полеглих від штучного голодомору українських селян. Хотілося єднання нації, про яке говорив Президент України В.Ющенко, до чого закликав Голова Верховної Ради України О.Мороз., але політичні міркування та ідеологічні застереження значної частини парламенту стала на перешкоді. Результати голосування виявилися вирішальними – «за» віддали свій голос 233 депутати (цифра «33», яка глибока запала до генетичної пам'яті українського народу, не полишає нас!). Маємо вибудувати Меморіальний комплекс жертв голодомору, а головне – позбутися «комплексів» та ідеологічних стереотипів, виявити моральну відповідальність, людську гідність, продемонструвати демократичний вибір суспільного розвитку. Зрештою, відбулася знакова історична подія, яка заслуговує всебічного висвітлення.

¹ Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – № 12. – Ст.244.

² День і вічність Джеймса Мейса. – К., 2005. – С.91.

³ Ведомости Верховного Совета СССР. – С.91.

⁴ Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик. – Одеса, Львів, 2001. – 656 с.

⁵ День і вічність Джеймса Мейса. – С.92.

⁶ *Conquest R.* The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization And The Terror-Famine. – New York, 1986. – 412 p.

⁷ *Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – 384 с.; *Конквест Р.* Жатва скорби: Советская коллективизация и террор голодом. – Лондон, 1988. – 620 с.

⁸ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет 1990 г. – К., 1990.

⁹ 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал / Упор. Л.Коваленко, В.Маняк. – К., 1991. – 584 с.

¹⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я.Пиріг. – К., 1990. – 605 с.

¹¹ Голос України. – 1993. – 26 лютого.

¹² Урядовий кур'єр. – 1998. – 28 жовтня.

¹³ Там само. – 2002. – 7 лютого.